

HITLER, STICHTER EN PROMOTOR VAN EEN SPECIFIEK TOTALITAIR ABSOLUTISME: HET NATIONAALSOCIALISME

Willy Coolsaet

In 2016 zijn de auteursrechten op Hitlers Mein Kampf vrij gekomen. De Beierse regering heeft, met de bedoeling om extreem rechts voor te zijn, van de gelegenheid gebruik gemaakt om een wetenschappelijk-kritische uitgave van het werk te voorzien. De verkoop ervan is een enorm succes geworden. Er werd ook een Engelse en een Franse vertaling uitgebracht. In Nederland voorziet de uitgeverij Prometheus voor 2017 een eigen vertaling. Onmiddellijk werd erop gewezen dat het boek gevaarlijk zou kunnen zijn. Maar zou de lectuur ervan niet ook belangrijke inzichten kunnen opleveren – zeker als men een gepaste sleutel aangeboden krijgt? Dat is wat ik hier meen te kunnen doen. Ik lees het boek als een stuk totalitaire ideologie, een absolutisme toegespitst op het menselijke samenleven. De verleiding tot een totalitair avontuur is vandaag misschien niet echt op het appel. Ik zie niet dat extreem rechts heden over een ideologie beschikt die de maatschappij totaal zou willen reorganiseren. Extreem rechts is “enkel” racistisch, “eigen volk eerst”, wat op zich al erg genoeg is. Wat brengt de lectuur van het boek ons dan misschien bij? Het kan ons leren dat we de democratie moeten koesteren. Maar dan een democratie die geëxpliciteerd wordt als een systeem dat moet toelaten met conflicten om te springen, een democratie die niet in de eerste plaats de organisatie van de staat is maar de organisatie van de sociale conflicten¹, de idee van een staat die niet zo “sterk” is dat het gevaar dreigt af te glijden in een soft totalitarisme.

Inleiding

Bij wijze van inleiding ter overweging een citaat van de belangrijke Britse historicus Eric Hobsbawm². De twintigste eeuw (waarvan hij de eerste helft treffend “een tijdperk van rampspoed” noemt),

“was een tijd geweest van godsdienstoorlogen, maar de meest strijdvaardige en bloeddorstige religies waren wereldlijke ideologieën van 19e-eeuwse snit, zoals het socialisme [communisme] en het nationalisme [fascisme en nazisme], met als god-equivalenten hetzij abstracties, hetzij staatslieden die als godheden werden aanbeden.”³

Het is in de lijn van Hobsbawms denken dat ik het nazisme wens te benaderen als een *totalitarisme* dat in de gedaante van een pseudo- of crypto-religieus absolutisme verschijnt. Het is vlucht uit de eindigheid. In mijn werken – en wat ons onderwerp betreft denk ik speciaal aan mijn *Van Hobbes tot Hitler* – heb ik betoogd dat het probleem van de mens zijn houding tegenover zijn *eindigheid* is. Wat ons hier interesseert is de gestalte die dat probleem heeft aangenomen in het stuk moderne tijd dat voor een belangrijk deel door Hitler beheerst werd. Het op de vlucht slaan voor de menselijke eindigheid komt neer op het uit zijn op iets *absoluuts* – wat het samenleven betreft kan dat uitlopen op de verzuchting naar een samenleving die volstrekt één, harmonisch is, zuiver (en ook *uitgezuiverd*), waaruit alle conflict geweerd is. De laatste zinsnede zal gepreciseerd moeten worden, want de realisatie van deze eenheid en harmonie impliceert geweld en strijd – niet alleen tegenover voor die eenheid externe en interne bedreigingen. De strijd kan immers zelf ook een ingrediënt zijn van het streven naar het bedoelde absolute. De mens bedoelt blijkbaar zichzelf – in eenheid met het geheel – tot iets boven-menselijks, quasi-goddelijks, on-eindigs, absoluuts, op te zwepen. De hier bedoelde moderne invulling ervan, *identificatie* met volk en taal, met ras, met land of staat, heet fascisme, nationaalsocialisme. Hun gemeenschappelijke noemer heet *totalitarisme* (maar het totalitarisme beperkt zich niet tot die twee, ook het stalinisme is totalitair en misschien zelfs een nog zuiverder, en tot grotere realisatie gekomen, vorm ervan). Zij alle zijn crypto-religieus, pogingen om het *absolute* heil in de ‘aardse’ realiteit te realiseren. In de literatuur over fascisme, nazisme, stalinisme tref ik de gedachte van het streven naar het absolute nauwelijks aan. Wel spreekt men er soms – zoals bij de historici Hobsbawm (zie ons citaat hierboven) en bij François Furet (hierover straks) – in religieuze termen over, maar dat is in een zekere zin beeldspraak. Ook in wat men de “nieuwe consensus” noemt⁴, waarin het belang van “ideologie” wordt onderkend – Stanley Payne, Roger Griffin, Roger Eatwell, en anderen – vindt men geen verwijzingen naar een of andere uiting van absolutisme (hoewel zij alle in meer of mindere mate de toedracht *beschrijven* maar die niet in hun theorie verwerken⁵). Wie wel, zonder de term te gebruiken, en misschien ook wel onbedoeld, het totalitarisme als een absolutisme beschrijft is Claude Lefort, die zo ongeveer geheel zijn oeuvre besteed heeft aan de relatie tussen democratie en totalitarisme (waarbij hij weliswaar enkel aandacht heeft voor communisme en stalinisme). Zijn inzichten leveren ons zo’n bruikbaar materiaal op dat we er in een bijlage op ingaan. En ten slotte wil ik er op wijzen dat als Hans Achterhuis in zijn *De erfenis van de utopie* het utopische denken bespreekt, dat klinkt alsof tegelijk fascisme, nazisme, totalitarisme op het appel zijn (we gaan ook straks even in op Hans Achterhuis’ boek over het utopische).

Hitler en het nationaalsocialisme

Hitler heeft het nationaalsocialisme in grote mate bepaald. In wat volgt zal ik dat laten zien door zijn boek *Mein Kampf* au sérieux te nemen. Wat men verder ook van dit stuntelige – vervelende, verregaand onleesbare – boek mag zeggen, het laat duidelijk de motieven zien die Hitler bezielde hebben en die in grote mate door talloze medestrijders gretig – en dat betekent ook door vele Duitsers – overgenomen werden. Het moeten motieven zijn die bij hen reeds aanwezig waren. Een charismatische leider zoals Hitler er een was⁶, kan onmogelijk aanspreken als er geen voedingsbodem aanwezig is (we kunnen van een prefascistisch of prenazistisch klimaat spreken). “De verklaring van zijn [charismatische] macht moeten we ... allereerst bij anderen zoeken en niet bij Hitler zelf”⁷. Hitler maakte er aanspraak op “in de overtuiging dat hij de historische ‘missie’ had Duitsland ‘te redden’”. “Zijn positie was daarmee afhankelijk van de bereidwilligheid van anderen om ‘heroïsche’ kwaliteiten in hem te zien”. Waarop kon Hitler inspelen? Maar laat me eerst nog op het volgende wijzen. Wat, zoals uit onze bespreking van *Mein Kampf* zal blijken, *speciaal* is voor Hitler, is zijn klemtoon op *ras*. Hieraan moet zijn *antisemitisme* gekoppeld worden. Een tweede specificiteit is, eveneens op basis van wat zijn idee van het Duitse ras inhoudt, zijn “drang naar het oosten”, de idee van de “kolonisatie” van de Slavische volkeren (hoewel de gedachte toch al leefde). Dat maakt dat we in een zekere zin van *hitlerisme* zouden kunnen spreken. Maar we zullen zien dat het tegelijk zowel een fascisme als een totalitarisme blijft. Hitler heeft het hierbij niet bij “vaagheden” gelaten (zoals men zou kunnen denken bij de lectuur van *Mijn kamp*) maar is tot de uitvoering overgegaan, *uitroeiing* en *verovering*. Ian Kershaw stelt zich de vraag of de terroristische politiestaat die onder Himmler en de SS tot ontwikkeling kwam, ook zonder Hitlers kanselierschap zou zijn opgebouwd. Hij meent van niet. Hij betwijfelt ook of Duitsland zonder Hitler een oorlog tegen de rest van Europa zou zijn begonnen. Hij vraagt zich ten slotte af of “de officiële discriminatie van de joden (die vrijwel zeker zou hebben plaatsgevonden) op een algehele genocide zou zijn uitgelopen”.

De macht die Hitler had veronderstelt zekere kwaliteiten in de man. Hitler, zegt Ian Kershaw, “was doelbewust, onbuigzaam, meedogenloos als iets of iemand hem in de weg stond, hij bezat een cynische gewiektheid en hij had de ‘alles of niets’-mentaliteit van een gokker die bereid is alles op het spel te zetten ... Al deze eigenschappen kwamen bovendien samen in één allesbeheersende karaktertrek: zijn grenzeloze egocentrisme”. Hitler was een “onpersoon” (Joachim Fest), een individu dat geen enkele inhoud had, een onmens. “Hitler zwolg in macht”. Hitler bezat groot retorisch talent. Ian Kershaw voegt hier een belangrijke gedachte aan toe. “Hoe allesverterend Hitlers machtshonger ook was, het ging hem niet louter om de macht als zodanig. Hitler was niet alleen maar een propagandist, een manipulator, een man die mensen mobiliseerde. Dat was hij ook. Maar hij was ook

een ideoloog met rotsvaste overtuigingen, die weer deel uitmaakten van een innerlijk consistente *Weltanschauung* (hoe verwerpelijk in onze ogen ook), die hem tot de radicaalste der radicalen maakte” (waarmee Kershaw natuurlijk op Hitlers rassen­theorie wijst, op “de idee dat de geschiedenis van de mensheid de geschiedenis van de rassen­strijd is” die de verklaring voor alle kwalen van Duitsland en de remedie ertegen moet opleveren.

Wat ik wil begrijpen is hoe de gedachtewereld van een ‘neuroticus’ en ‘onrijpe’ (zoals Shirer zegt⁸) zo vele mensen in de ban kon houden. Ik stel me dus de vraag hoe te begrijpen valt dat Hitler een niet onbelangrijk deel van het Duitse volk heeft kunnen meesleuren, normale, gewone mensen – dus geen pathologische gevallen – hoewel Hitler vermoedelijk vlotter op zulke types inwerkte dan op doorsnee mensen.

De voedingsbodem van Hitlers optreden

In het volgende citaat⁹ somt Ian Kershaw een aantal belangrijk elementen op die het succes van het nazisme mogelijk gemaakt hebben, constanten, zegt hij, die Hitler opgepakt en voor zijn eigen doeleinden gebruikt heeft; al deze doeleinden werden gedurende het bewind van Hitler “voortdurend uitgebuit, vervalst en onherkenbaar verdraaid door het steeds radicaler wordende regime”.

“Zoals in de vorige hoofdstukken is getracht aan te tonen, was Hitlers triomf mogelijk door enkele belangrijke constanten in de Duitse politieke cultuur die teruggaan tot vóór de Eerste Wereldoorlog – zoals chauvinistisch nationalisme, imperialisme, racisme, anti-marxisme, verheerlijking van oorlog, het plaatsen van orde boven vrijheid en het verlangen naar een sterke overheid – alsmede door de meer specifieke en directe gevolgen van de gecompliceerde en gelaagde crisis waar de Weimarrepubliek van het begin mee werd geconfronteerd”.

Kershaw wijst er in het citaat niet op dat het nationalisme ook steeds een belangrijke antisemitische component had. “Wat specifiek is aan het antisemitisme in Wenen en Berlijn”, zegt François Furet¹⁰, “is dat het reeds steunt op een racistische theorie van de volkeren via de bevestiging van de Germaanse superioriteit”. Het is reeds lang *völkisch* (= nationaal, “van het volk”, etnisch, traditioneel, volkscultuur) en antisemitisch en anti-vreemdeling. Kershaw wijst (althans in het citaat) evenmin op het – tweevoudige – belang van de Eerste Wereldoorlog. De oorlog “stimuleerde” het gebruik van geweld in het politieke leven, deed het als “normaal” ervaren (hierover straks nog iets); de Eerste Wereldoorlog was van enorm belang in het tot stand komen van fascisme en nazisme – en van het bolsjewisme. Volgens sommigen, zegt Paxton¹¹, was de “ervaring van de Eerste Wereldoorlog ... de doorslaggevende directe voorwaarde voor het fascisme”. Hij

voegt toe: “Voor sommige auteurs is de Eerste Wereldoorlog zelfs een afdoende verklaring voor zowel het fascisme als het bolsjewisme”. Hij verwijst naar François Furet die inderdaad zegt dat zowel bolsjewisme als fascisme de kinderen van de oorlog zijn¹², hoewel, zegt hij, Lenin reeds voordien zijn opvattingen had en ook vele dingen in het fascisme reeds voordien bestonden. En aansluitend geeft Furet ons een belangrijk inzicht in wat aan de basis ligt van zowel Italiaans fascisme als Duits nazisme – wat meteen de wederzijdse relatie van bolsjewisme en fascisme opheldert. Het fascisme, zegt Furet, “ontstond als een reactie van het particuliere tegen het universele, van het volk tegen de klasse, van het nationale tegen het internationale. In zijn oorsprong is het onscheidbaar van het communisme waarvan het de doeleinden bestrijdt maar toch de methodes nabootst”. Bolsjewisme en fascisme staan tegenover elkaar in een soort wederzijdse afhankelijkheid. “Het fascisme is geboren als anticommunistische reactie”. Furet merkt op dat beide een karikatuur maken van de grote collectieve voorstellingen van het samenleven – waarvan zij zelf de dragers zijn: “de ene is een pathologie van het universele [de mensheid], de andere een pathologie van het nationale”. Bedoeld is natuurlijk dat de ene het mondiale kapitalisme wil vernietigen en de klasseloze maatschappij in de plaats wil schuiven en dat de andere de natie of de staat als het enige belangrijke beschouwt en het zelfs wezenlijk acht dat een staat, een volk, zich ten overstaan van andere landen, volkeren, of rassen in oorlog en strijd profileert. Het “pathologische” dat Furet bedoelt, kan moeilijk anders begrepen worden dan als *verabsolutering*.

De verwijzing naar het bolsjewisme is meteen de verwijzing naar de reeds decennia lang woedende klassenstrijd – waarbij in Duitsland langs de kant van de arbeiders de SPD de belangrijkste speler was. Stofferen we met enkele gegevens¹³. “Bij de Rijksdagverkiezingen van 1912 ... werd de SPD ruimschoots de grootste partij, een uitkomst die de angst en haat onder de hogere en lagere burgerij nog deed toenemen. In deze jaren stond de grootste socialistische partij in Europa, die blijkens haar marxistische programma uit was op de omverwerping van de gevestigde staat, tegenover een buitengewoon agressief en integraal nationalisme, dat met het marxistische socialisme wilde afrekenen”¹⁴. Hoe moest het dan gesteld zijn met de democratie in de Weimarrepubliek als de grootste partij, de SPD, het spelletje alleen maar meespeelde om uiteindelijk tot de “omverwerping van de staat” te komen (hetzelfde geldt natuurlijk voor het communisme)? De antidemocratische stemming was trouwens wijd verspreid – wat deed uitkijken naar een sterk bestuur dat haast vanzelf “totalitair” kon worden. De belangrijkste partijen in de Weimarrepubliek waren allesbehalve democratisch ingesteld. Men kan de angst en de haat van de burgerij voor het marxisme (en niet alleen voor het communisme, maar evenzeer voor de sociaaldemocratie) niet genoeg beklemtonen. Ook voor Hitler was de aanval op en de vernietiging van alle marxistische partijen prioritair.

Even terug naar het nationalisme. Het stak ook in de hoofden van de sociaaldemocraten zelf wat blijkt uit het feit dat de SPD mee de oorlogskredieten stemde en dat vele arbeiders “enthousiast” naar de oorlog gingen, niet alleen Hitler die vol geestdrift als vrijwilliger naar het front trok en in *Mein Kampf* schreef:

“Ook vandaag nog schaam ik me er niet voor te zeggen dat ik, overmand door onstuimig enthousiasme op de knieën zank om vanuit het diepst van mijn hart de hemel te prijzen dat ik in deze tijd mocht leven”.

Hij was niet de enige geestdriftige. Het nationalisme vierde hoogtij. Velen – uit de middenklasse, en met name de studenten juichten de oorlog toe “vanuit het optimistische idee dat hij hen zou bevrijden uit de kluisters van de decadente en steriele burgerlijke orde”. “Wij verheerlijken de oorlog; het enige geneesmiddel voor de wereld”, zeggen de Italiaanse futuristen. “... ettelijke intellectuelen werden door de oorlog in bijna religieuze vervoering gebracht. Zij verwelkomden de strijd als een verlossing en vernieuwing, als een vorm van verheven nationale eenheid die een einde aan alle tweedracht en disharmonie zou maken. In de oorlog zou de ‘volksgemeenschap’ worden gesmeed. Ook de internationalistisch gezinde sociaaldemocraten en de vrijzinnige liberalen werden in de roes meegesleept, “ofschoon hun defensieve patriotisme toch een ander karakter had dan de euforische krijgslust van de nationalisten”.

De oorlog dikte ook de cultus van het geweld aan. Kershaw schrijft:

“Een van de kenmerken van de Duitse politieke cultuur in het interbellum was de mate waarin geweld geoorloofd werd geacht om politieke doelen te bereiken. De dehumanisering van de maatschappij als gevolg van oorlog en revolutie ging zover dat geweld werd getolereerd als middel, hoe paradoxaal ook, tot herstel van de orde en het gewone bestaan”.

Ook Hobsbawm zet dit punt in de verf¹⁵, hij wijst op de impact van

“een belangrijke groep, voornamelijk uit de middenstand en lagere middenstand afkomstig, van nationalistische soldaten en andere jongemannen die na november 1918 wrok bleven koesteren over hun gemiste kansen op heldendom. De frontsoldaat zou een belangrijke rol gaan spelen in de mythologie van de radicaal rechtse bewegingen: ook Hitler was frontsoldaat geweest. De ex-militairen vormden een aanzienlijk deel van de eerste ultranationalistische milities ... Van de eerste Italiaanse fascistische was 75 procent oud-militair. Zoals we gezien hebben was de Eerste Wereldoorlog een machine die de wereld onmenselijk gemaakt had, en deze mannen genoten van het botvieren van hun latente wreedheid”.

Hobsbawm heeft het over

“die relatief kleine, maar in feite toch talrijke groep voor wie het vechten, zelfs onder de omstandigheden van 1914-1918, de belangrijkste levenservaring en inspiratiebron vormde, en voor wie uniform, discipline, opoffering van zichzelf en anderen, bloed, wapens en macht de dingen waren die het leven voor een man de moeite waard maakten”.

Denken we aan de paramilitaire organisaties die welig tierden: politieke organisaties van links tot rechts, zegt Kershaw, richtten milities op, maar die van ultrarechts traden toch het meest op de voorgrond. Zo bestond de SA, de paramilitaire stoottroepen van Ernst Röhm, aanvankelijk uit talrijke ex-militairen. De SA onderhield goede relaties met de Reichswehr. Stond dat ook zo met de “stoottroepen” van de SPD die in opdracht van de sociaaldemocraat Gustav Noske met hulp van de Reichswehr bloedig de communistische Spartakistenopstand (1919) in Berlijn neersloeg (waarbij Liebknecht en Rosa Luxemburg vermoord werden)¹⁶?

Maar reeds lang vóór de Eerste Wereldoorlog is het politieke en filosofische denken een machtsdenken dat geweld als legitiem middel beschouwt, als het niet tegelijk verheerlijkt of in ieder geval als iets evidents opgevat wordt. Voor Marx en Engels is het geweld de vroedvrouw van elke oude maatschappij in barensnood. En had men bij Clausewitz niet gelezen dat de oorlog de voortzetting is van de politiek met andere middelen? Maar ook Nietzsche maakte furore met zijn idee dat de realiteit als dusdanig wil tot macht is. Denken we verder aan de invloed van een vitalisme dat het leven zelf als een irrationele machtsontplooiing beschouwt waarbij rede en rationalisme ten gunste van instinct en wil verworpen worden. En verder aan George Sorel met zijn “reflecties over het geweld”. Halen we hiervoor even Paxton aan¹⁷. “Ver voor 1914 begonnen nieuwe antiliberaalwaarden, een agressiever nationalisme en racisme, en een nieuwe esthetiek van instinct en geweld een intellectuele vruchtbare voedingsbodem te vormen voor het fascisme”. Mussolini, zegt Paxton, las niet zozeer Marx als wel Nietzsche, Gustave Le Bon en Georges Sorel. Het boek *Psychologie des foules* (1895) van Lebon schildert de massa af als een irrationele kudde. Het boek was een echte bestseller.

Voor het ontstaan van het nazisme zijn voor de Duitsers ook de vernedering van de nederlaag van de Eerste Wereldoorlog, de ellende meegebracht door Versailles, de gekwetste eer van het land van groot belang. “De Eerste Wereldoorlog heeft Hitler mogelijk gemaakt. Zonder oorlog, smadelijke nederlaag en ontreddeering na een revolutie zou de mislukte kunstenaar en maatschappelijke randfiguur niet zijn intrede in de politiek hebben gedaan. Dan had hij in de *Bierkeller* van München ook zijn demagogische gaven als agitator niet ontdekt, een ontdekking die zijn leven een andere richting zou geven”¹⁸.

De hunker naar de absolute Eenheid van het Volk impliceert de afwijzing van de bestaande werkelijkheid. Maar het is omgekeerd ook zo dat de bestaande

problemen in de samenleving – en die waren er, we hebben ze hierboven aangestipt – tot de absolutistische totalitaire verzuchtingen aanleiding geven. Het is zoals Hans Achterhuis zegt¹⁹ over het utopische bewustzijn (dat *totalitair* is): “De meeste grote utopieën leven van deze tegenstelling tussen donker en licht. Naarmate het heden als duisterder wordt voorgesteld, kan de toekomst meer schitteren. Het doemdenken is zo gezien onlosmakelijk onderdeel van de utopie. Utopisch denken ontstaat in situaties waarin het heden als ondraaglijk wordt beleefd. Als dat in eerste instantie niet zo is, wordt dit gevoel wel min of meer vanzelf vanuit de utopie opgeroepen”.

Verwijzen we nogmaals naar Furet – ook al is hij vooral met het stalinisme begaan en denkt hij aan de revolutionaire passie. Furet²⁰ spreekt van “een manier om de ambities van de godsdienst te herinvesteren in de politiek, vermits de revolutie ook een zoektocht naar het heil is”. De revolutionaire passie, zegt hij, wil dat alles politiek is: waardoor ze tegelijk wil zeggen dat alles geschiedenis is, dat alles kan worden gemaakt, dat men een goede maatschappij kan stichten, waarvoor men de oude moet vernietigen.

Niet alleen het communistische absolute was een heilsleer. Ook de gedachte van het Ene Volk was dat, Furet zegt in dit verband: “Vooraleer door zijn misdaden ontluisterd te zijn, was het fascisme een hoop. Het heeft niet alleen miljoenen mensen verleid, maar ook vele intellectuelen”²¹. Beide – zowel het communisme als het fascisme – zetten zich af tegen het liberale zelfzuchtige individualisme, tegen de bourgeoisie – en tegen de democratie (in de zin van een politiek systeem dat belangentegenstellingen aanvaardt en poogt er op een niet gewelddadige manier mee om te springen). De hoop waarvan sprake zette ook vaak genoeg tot heldhaftig gedrag aan – en tot een vreemdsoortige “onbaatzuchtigheid”. Hannah Arendt haalt de woorden van een student aan²²: “Wat telt, is uitsluitend de bereidheid om offers te brengen, niet de zaak waarvoor men zich opoffert”, en die van een jong arbeider: “Het maakt niet uit of men een paar jaar langer leeft, op voorwaarde dat men iets heeft dat het leven de moeite waard maakt”.

Wat uit de hier samengebrachte gegevens blijkt is hoe *absolutistisch* het tijdsgewricht was dat aan de opkomst van het nazisme vooraf ging. Het is een absolutisme dat het Ene Volk, waarmee de individuen zich identificeren, in de plaats zet van het goddelijke heil. Het is in die zin pseudo- en cryptoreligieus. Besluiten we met een laatste aanhaling van François Furet:

“Wat de celebratie van de nationale idee betreft, God weet hoe de mensen van de 19de eeuw er zich met passie aan overgegeven hebben ... ze maken er de krachtigste drijfveer van de politieke activiteit van ... Het is in de 19de eeuw dat de geschiedenis God vervangt in de almacht over het lot van de mens, maar het is in de XX^{ste} eeuw dat men de politieke waanzin ziet die uit deze substitutie voortkomt”²³.

Hitlers strijd om het absolute²⁴

Geven we eerst even Hitlers *Mein Kampf* zijn plaats in de ontwikkelingsgeschiedenis van het nazisme. In 1919 sticht Anton Drexler de *Deutsche Arbeiter Partei*, waartoe Hitler toetreedt. Onder invloed van Gottfried Feder krijgt de partij een nationalistisch-revolutionair programma, anti-joods, anti-grootkapitaal. Hitler wordt er reeds het volgend jaar de leidende figuur van, de SA (met de SS) van Röhm wordt een onderdeel van de partij. De partij wordt omgedoopt tot Nationaalsocialistische Duitse arbeiderspartij, NSDAP. In 1923 – naar aanleiding van de bezetting van het Ruhrgebied door de Fransen troepen – wordt een putsch georganiseerd – die mislukt. Hitler krijgt 5 jaar cel, waarvan 8 maanden effectief. Hij schrijft in die tijd het eerste deel van *Mein Kampf* (Hess is zijn secretaris). Een tweede deel verschijnt in 1925-1926. Hitler werd door de putsch een nationale figuur en in de ogen van velen een patriot en een held. In de gevangenis werd hij als een eregast beschouwd. Hij had een eigen kamer waar hij Hess kon ontbieden, aan wie hij hoofdstuk na hoofdstuk van zijn boek dicteerde.

Het eerste deel, dat in 1925 verscheen en dat ongeveer dubbel zoveel kostte als een doorsneeboek, was niet onmiddellijk een groot succes. In 1925 waren van dit deel ongeveer 23.000 exemplaren verkocht, van het tweede deel 13.000 exemplaren. In 1930 – na het verkiezingssucces van de NSDAP schoot de verkoop de hoogte in, in 1932 waren er in totaal 80.000 exemplaren gesleten. Na de machtsovername in 1933 werd het boek een echte bestseller, in 1933 alleen bedroeg de verkoop 1,5 miljoen exemplaren. In 1945 waren er ongeveer 10 miljoen exemplaren verkocht. Het boek werd in 16 talen vertaald²⁵. I. Kershaw merkt terecht op dat hoe slecht ook het boek geschreven is, het “wel een onversneden beeld van Hitlers politieke principes, zijn wereldbeeld, het idee een missie te hebben, zijn visie op de samenleving en zijn doelstellingen op lange termijn” geeft²⁶.

Het zuivere ras. Bekijken we dus Hitlers “denksysteem”, het “ideaalbeeld” dat hij in *Mein Kampf* ontwerpt. Het zal blijken een *totalitair absolutisme* te zijn dat *ras en volk* als centrale categorie poneert (ras en volk vallen voor Hitler niet zonder meer samen, wat hier echter belangrijk is, is dat de gedachte van het ras beslissend is)²⁷. Hitlers ideologie is een rassentheorie die de zuiverheid van volk of ras als een noodzakelijkheid opvat en hieraan het principe van de strijd ter wille van het zelfbehoud van het volk verbindt. We zullen echter begrijpen dat de zaak complex is, want het zelfbehoud of het leven van het volk zal blijken een soort strijd ter wille van de strijd te zijn, een volk of een ras heeft in een zekere zin slechts een bestaan *in* de strijd en *als* strijd. Merken we op dat het begrip *volk* steeds bijzonder abstract of leeg blijft, het staat nauwelijks voor het geheel van de concrete mensen (met hun praktische, reële, lijfelijke of menselijke problemen en de bijhorende

spanningen). De individuen zijn er voor het Volk. Het volk is een grootheid die niet nader bepaald wordt, en die verregaand alleen in oppositie tot andere volkeren bestaat. Hitler zet het ene volk tegen het andere af. Dit andere volk is hoofdzakelijk het Joodse – dat in het Duitse volk geïnfiltrerd is. De Joden worden geïmagineerd ter wille van het feit dat ze een factor van onzuiverheid zijn binnen het Duitse volk (ook de zigeuners, de homo's, worden geïmagineerd en eugenetische maatregelen worden bepleit).

Hitlers Jodenhaat is allesbeheersend. De Joden zijn de oorzaak van alles wat verkeerd loopt. Ze zijn de uitvinders van het marxisme, van het socialisme, van het bolsjewisme (dat een Jodenzaak is, het wordt door Joden geleid). Ze zijn de uitvinders en de beheersers van de geldeconomie. Hitler is niet tegen de (kapitalistische) economie als productiesysteem – ver van daar. Hij verzet zich enkel tegen de beurs, de speculatie, en natuurlijk tegen het internationale kapitaal. De Joden domineren de bourgeoisie. Ze zijn de oorzaak van de verloederding van de pers. Ze bejiveren zich voor de pest van de democratie. Het parlementarisme, het internationalisme, het verlies van het nationaal besef bij de Duitsers zelf, het pacifisme, enzovoort, het is allemaal hun schuld. Zelfs “de sifilispilg” wordt hun toegeschreven.

Het ras of het volk, dat is een stuk natuur. En de wet van de natuur (Hitler zegt ook de wet van god, het noodlot, de voorzienigheid), is de strijd om het bestaan, het zelfbehoud van het ras. Hitler ziet die strijd als een strijd van de volkeren tegen elkaar. De sterkste is diegene die wint, en omgekeerd is het zo dat wie wint hiermee bewijst dat hij de sterkste en tegelijk de beste is en dat hij gelijk heeft.

“Bezwijkt echter een volk in de strijd om de rechten van de mens, dan is dit eenvoudig het teken, dat het door het noodlot gewogen is en te licht bevonden om nog langer op het geluk van een voortbestaan op deze aarde aanspraak te kunnen maken. Want ieder, die niet bereid is, of niet in staat is, om voor zijn bestaan te vechten, is reeds door de eeuwig rechtvaardige Voorzienigheid ter dood veroordeeld. Voor lafhartige volkeren is deze wereld niet geschapen”.

Hitler zegt enkele keren dat die strijd wreedaardig is, maar dat is nu eenmaal de natuurwet of de goddelijke wet. De oorzaak van alle ellende – en ook de reden waarom het Duitse Rijk ten onder moest gaan – is de blindheid ten overstaan van het rassenprobleem, het feit dat men niet wilde begrijpen welke geweldige invloed het op de historische ontwikkeling van de volkeren uitoefent.

Strijd om behoud van het zuivere ras en strijd om de strijd. De gedachte van de strijd voor het zelfbehoud is zwaar dubbelzinnig – wat we al hebben kunnen begrijpen vermits blijkbaar de strijd zelf de bestaanswijze van volk of ras is. Het ziet er soms wel naar uit alsof Hitler wil vechten voor “het dagelijks brood voor

onze kinderen”, dat het hem op de eerste plaats om de strijd voor het zelfbehoud in de strikte zin van het woord zou gaan, “voor het bestaan van het vaderland”. Dat is niet onjuist, hoewel het een vertekend beeld geeft van de ware bedoeling van Hitler en van wat de wervingskracht van zijn “wereldbeschouwing” was. Hetzelfde moet worden gezegd over de eis om over een grondgebied te beschikken dat de groeiende bevolking moet kunnen voeden. We gaan straks nauwkeurig na hoe de vork hier in de steel steekt. Hitler streeft effectief uitbreiding van het grondgebied na. Het gaat hem om meer dan alleen om koloniaal gebied (de Slavische landen) ter wille van de voedselbevoorrading, en dit ondanks het feit dat reeds op de eerste bladzijde van het boek gezegd wordt dat als het Rijk niet meer de zekerheid heeft allen te kunnen voeden, uit die nood het morele recht tot het verwerven van vreemde grond ontspringt.

Hoe ziet Hitler de verhouding tussen de strijd uit zelfbehoud en de strijd ter wille van de strijd? We zullen zien dat het *meer* dat bedoeld is alles te maken heeft met het zuiver houden en versterken van het ras. Bekijken we hiervoor de theorie van de *Lebensraum*. Hoe wordt de verovering van nieuwe grond gemotiveerd? Hitler begint met er op te wijzen dat Duitsland ieder jaar met bijna 900.000 zielen toeneemt. De moeilijkheden om de mensen te voeden, moeten met de dag groter worden, zegt hij. Als men geen oplossing vindt, zal dit op een catastrofe, een algemeen verkommeren door de honger, uitlopen.

Er zijn vier mogelijke oplossingen, zegt hij. Hij wijst er drie van af. Men kan, ten eerste, naar Frans model, aan geboortebeperving doen. Het gevolg, zo gaat hij verder, is catastrofaal. Men belemmert de vruchtbaarheid maar door een natuurlijk proces dat alleen de sterksten laat bestaan, tegen te werken. Men laat het ras verkommeren. Er gebeurt een slechte teeltkeuze, de zwaksten, de zieken, behouden het recht op bestaan, met als gevolg dat het ras zelf zwakker en zwakker wordt. Als men het probleem zo aanpakt, zal dat

“er ten slotte op uitlopen, dat op zekere dag aan zulk een volk het bestaan op deze aarde ontnomen zal worden; want de mens kan wel een zekere tijd lang de eeuwige wetten van de bestaanswil trotseren, maar dit wreekt zich vroeger of later toch. Een sterker geslacht zal de zwakke verjagen, omdat de levensdrang uiteindelijk al die bespottelijke schuttinkjes en hekjes en heilige huisjes van een z.g. humaniteit-van-den-enkeling steeds weer zal stukbreken, om die te vervangen door de humaniteit van de natuur, welke het zwakke vernietigt om de vrijgekomen plaats aan de sterke te schenken”.

Men ziet hoe het probleem van de honger aan het rassenprobleem ondergeschikt is. Hitler wijst een tweede oplossing van de hand. Hij noemt ze *binnenlandse kolonisatie* waarmee hij het opdrijven van de voedselproductie op Duits grondgebied bedoelt. Dat zal een zekere tijd mogelijk zijn, zegt hij, tot ook hier een grens opduikt. Hitler zegt dat men kan opwerpen dat het lot van de honger

(nadat men de voedselproductiviteit opgedreven heeft tot het niet meer hoger kan) het lot van de gehele mensheid is. Uiteindelijk zal dit lot inderdaad alle volkeren treffen, zegt hij,

“terwijl thans alleen die rassen onder deze nood gebukt gaan, welke niet de kracht bezitten, om zich het nodige grondgebied te verschaffen. Want het is toch een onweersprekelijk feit, dat er heden ten dage nog altijd onbenut grondgebied in geweldige overvloed is, dat enkel ligt te wachten, om in cultuur te worden gebracht”.

Dat is Hitlers pleidooi voor verovering van grondgebied ten oosten van Duitsland. De natuur kent geen politieke grenzen, zegt hij. Evenwel, als men geen groot volk wordt, dan zal het volgende gebeuren: wie zich tot binnenlandse kolonisatie beperkt heeft, zal verkommeren, terwijl anderen nog expansie kennen. En het zou gek zijn dat de beste naties, de dragers van alle menselijke vooruitgang, in hun pacifistische verblinding, zouden besluiten om van het verwerven van nieuwe grond af te zien. Het gevolg zou zijn dat de wereld in de handen van minderwaardige rassen komt. En Hitler voegt een passage toe waarin hij het zelfbehoud centraal stelt maar er tegelijk de idee van de strijd aan koppelt:

“Dat deze wereld echter nog eens de verwoedste gevechten om het bestaan der mensheid zal moeten aanschouwen, daarover kan onmogelijk enige twijfel bestaan. Tenslotte is het altijd alleen de drang tot zelfbehoud, die overwint ... In eeuwige strijd is de mensheid groot geworden – en aan eeuwige vrede gaat zij ten onder”.

De twee tot nu toe vermelde oplossingen, zo zegt Hitler, plaatsen het land in een positie van militaire onveiligheid, vermits de grootte van het gebied dat een volk bewoont, een belangrijke factor is in de bepaling van zijn veiligheid.

Ook een derde oplossing (die bij Hitler op de vierde plaats komt) wordt afgewezen. Men kan, zegt Hitler, pogen door middel van handel en nijverheid in de behoeften te voorzien. Maar het is duidelijk dat die oplossing met het rassenprobleem strijdig is. Er komt dan immers geen oplossing voor de “militaire grootheid”, en er is de afhankelijkheid van het buitenland.

De “gezondste weg” is daarom de weg – de vierde optie – die op verovering van nieuwe grond uit is. Kolonisatie dus, waarmee, zoals we al begrepen hebben, Hitler niet de kolonisatie van Afrikaanse of Aziatische gebieden (zoals voor de Britten, enz.) bedoelt maar kolonisatie in de zin van uitbreiding van Duitsland door de annexatie van de Oostgebieden.

“Het verwerven van nieuw grondgebied, om daarheen de stroom van volksgenoten, waarvoor geen ruimte is, te kunnen doen afvloeien, bezit oneindig veel voordelen, vooral als men niet het heden, maar de toekomst in het oog houdt”.

Wijzen we erop op dat ondanks de klemtoon op het zelfbehoud – een defensieve houding, zou men kunnen zeggen – de aandacht voor de *grootheid* van het volk – en niet alleen in de vorm van de verwijzing naar de “dragere van de vooruitgang” – zeer belangrijk is. Immers, het zijn de besten, de sterksten, die overwinnen, en door te overwinnen rijzen ze boven de minderwaardigen uit en tonen ze hun kracht en hun moed, hun brute levenswil. Zien we daarbij ook niet het pathos van geweld, van overwinning, van het willen de beste en de sterkste zijn, van de vooruitgang te dienen, over het hoofd. Als Hitler namelijk het doel van de oorlog aangeeft (hij bedoelt de Eerste Wereldoorlog, maar dat doel is heel duidelijk dit van elke ‘rechtvaardige’ oorlog – het belang van vrijheid en onafhankelijkheid en van het zelfbehoud –, zegt hij ook: *de eer van de natie*, en hij gaat als volgt verder:

“het is een oude beproefde waarheid, dat volkeren zonder eer hun vrijheid en onafhankelijkheid vroeger of later altijd verliezen; wat overigens niet anders dan volkomen rechtvaardig kan worden genoemd, want generaties, welke niets anders weten voort te brengen dan eerloze schooiere, zijn geen vrijheid waard. Wie een laffe knecht wil zijn, die mag en kan geen vrijheid bezitten, omdat anders de eer zelf immers al spoedig aan de algemene minachting zou zijn prijsgegeven”.

Het gaat hier om een haast dialectische verhouding: zonder eer geen zelfbehoud, zonder zelfbehoud geen eer. Waarvoor wordt dan gestreden? Op een andere plaats vat Hitler het doel “waarvoor we strijden” als volgt samen:

“ervoor zorgen dat het leven en de vermenigvuldiging van ons ras en ons volk verzekerd zijn, dat er voedsel zal zijn voor onze kinderen, dat hun bloed zuiver zal blijven, en dat het vaderland vrij en onafhankelijk zal zijn, opdat ons volk rijp mag worden om de zending te vervullen, die ook hem door de Schepper van het heelal is toegewezen”.

De strijd voor het zelfbehoud legitimeert het geweld, zegt Hitler. Hij bepaalt het aanwenden van de middelen. Hitler haalt in dit verband – waaruit blijkt hoe brutaal absolutistisch en totalitair hij denkt – Moltke aan, die meende dat in de oorlog het kortste proces altijd het humanste is en dat dus de meest genadeloze strijdwijze, humanistisch gezien, de voorkeur verdient. De oorlog blijft “humaan”, ook als hij alle milderende, humane, trekken verliest. De oorlog moet *goed* en *doelmatig* zijn, zegt Hitler. Men kan geen rekening houden met *esthetisch* of *soortgelijk gezemel*. De wreedste wapenen zijn humaan, zo zegt hij, wanneer zij de overwinning sneller tot stand brengen, en mooi zijn alleen die methoden die de natie helpen om de waardigheid van de vrijheid te handhaven. En ten slotte is dit “de enige houding, welke men bij zulk een strijd op leven en dood kan innemen”.

Wijzen we er een laatste keer op dat Hitler onverbloemd de strijd om de strijd aanprijst. Hij verzet zich tegen

“de vreedzame wedstrijd der volkeren”, “wat dus wou zeggen een eeuwigdurende kalme, bezadigde, wederkerige begapperij, waarbij het alleen tot de spelregels behoorde, om zich onder geen voorwendsel met geweld te verdedigen”.

De organisatie van de Volksgenossenschaft. Hoe kijkt Hitler tegen het volk aan, dat per slot van rekening als een politieke en sociale organisatie, als een staat, moet bestaan, en als organisatie een eenheid, het Ene Volk, een harmonieus geheel is. Hoe kijkt Hitler tegen *gelijkheid of ongelijkheid* aan, hoe tegen de arbeiders, hoe tegen de sociale kwestie? Wat betekent het dat Hitler van een *aristocratisch principe* spreekt?

Hitler beseft het enorme belang van de “sociale kwestie”. Hij sticht een *arbeiderspartij*: de NSDAP – weliswaar om de arbeiders weg te houden van communisme en sociaaldemocratie. Hitler doet bewust de communisten na. De nazi's zeggen volksgenoten, de communisten kameraden. De nazivlag is afgekeken, wat het rood betreft. Hitler neemt de propagandatechnieken over. Hij rijdt zoals de communisten met bevlagde vrachtauto's rond. Hij heeft zijn stormtroepen, zoals de communisten de Spartakusbond hadden. Hitler vindt de manier waarop de burgerij met de arbeiders omspringt een schande – waardoor ze in zijn ogen alle krediet verspeelt en de eenheid of harmonie van het volk op het spel zet. De vraag van Hitler luidt evenwel: hoe kan men het volk het nationaal besef teruggeven? Hitler onderstreept:

“Het vraagstuk, hoe men een volk zijn nationaal besef terug kan geven is in de eerste plaats een kwestie van het scheppen van gezonde sociale *toestanden* als fundament voor de opvoedingsmogelijkheden van de enkeling”.

Het volk – dat zijn alle mensen, en de arbeiders zijn daarin het grootste deel! Hitler heeft de massa nodig, de kracht van de massa, en hij sticht daarom een arbeiderspartij. Hij wil de sociale kwestie oplossen, maar dan omdat het ras gezond, werkzaam, krachtig moet zijn. In feite heeft Hitler geen enkele interesse voor de (belangen van) concrete mensen. Als hij ze goed wil voeden en kleden, dan in functie van hun ‘rol’ als volk – wat natuurlijk tegelijk betekent dat ze nodig zijn als strijders in de strijd om het “zelfbehoud”. (In zijn ijver om de arbeiders voor de goede zaak te winnen, vindt Hitler het belangrijk er op te wijzen dat in het sociale en politieke gebeuren niet de arbeiders de grote schuldigen zijn, maar zij die hen op sleeptouw nemen, hun leiders, de *joden*).

In de organisatie van het ras of van het volk speelt het *aristocratische principe* de hoofdrol. Het ras bestaat namelijk uit een bepaalde verhouding tussen de massa der mensen en zijn leiders. Het principe is op ongelijkheid, kracht, sterkte, prestaties en prestige gesteund. Dat is, in de ogen van Hitler, niet in strijd met de

idee van de harmonie, van de eenheid van allen met allen. Integendeel, de aristocratische verhouding is zelf de realisatie van de eenheid van het ras.

En Hitler is niet bang om de massa daarbij op haar plaats te zetten, om ze een – ondergeschikte – functie in het geheel toe te wijzen. Hitler beschrijft de massa als instinct, als gevoel, als van een laag intellectueel peil, vergeetachtig, zodat men wel verplicht is leuzen en reclametechnieken te gebruiken. Hij schildert de massa af als subjectief, als simpel. Hitler durft het aan op de massa, op haar geboorneerdheid, op haar tekort aan verstand, te schimpen – en dat terwijl hij de massa toespreekt. Ik vermoed dat hij wel wist dat niemand van zijn toehoorders of lezers zich ook maar een enkel ogenblik met die massa zou identificeren, integendeel, zich veeleer een ‘exponent’ van het ‘aristocratisch principe’ zou wanen. Zo zegt hij:

“De Joodse leer van het marxisme wijst het aristocratische principe der natuur af en zet op de plaats van het eeuwige voorrecht der kracht en der sterksten, de massa van het getal en haar dood gewicht. Zij ontkent hierdoor in de mens de waarde der persoonlijkheid, bestrijdt de betekenis van het volk en ras, en onttrekt daarmee aan de mensheid de grondslag van haar bestaan en haar cultuur”.

Hitler is kampioen van de “persoonlijkheid”. De persoonlijkheid vindt men heden nog in het leger, zegt hij:

“Maar als de grootste van alle deugden van het oude leger moet toch het feit worden beschouwd, dat het, in een tijd waarin alles en iedereen naar meerderheden rekende en telde, de mensen hoger wist te schatten dan het stomme cijfer”.

“De beweging moet alles doen, om het respect voor de persoonlijkheid te doen toenemen, en mag nooit vergeten, dat de waarde van al het menselijke in het persoonlijke ligt, dat iedere idee en iedere prestatie het gevolg is van de scheppingsdrang van één enkeling, en dat de bewondering voor grootheid niet alleen een soort van tribuut is aan de overwinnaar”... .

In de democratie is niemand verantwoordelijk, zegt Hitler. Verantwoordelijkheid is een kenmerk van de persoonlijkheid.

“Is niet iedere gedachte aan verantwoordelijkheid juist *aan een persoon gebonden*?”

Een massa kan men niet verantwoordelijk stellen. Alleen een leider! Hitler hanteert het “leidersprincipe”.

“Is niet elke geniale daad op deze wereld het zichtbare protest van het genie tegen de traagheid der massa?”

De leider gebiedt. De anderen gehoorzamen. Een paradox, misschien een contradictie, is dan wel dat de ondergeschikte leiders eveneens aan de hogere, en uiteindelijk dus alleen aan Hitler himself, gehoorzamen, en alleen aan de ondergeschikten gehoorzaamheid opleggen binnen de speelruimte die hun overblijft. De leider is het eerzuchtig individu, zegt Hitler, dat het aandurft het risico van de verantwoordelijkheid op zich te nemen.

Hitler poneert niet alleen de ongelijkheid van de rassen, hun verschil in waarde, hij beklemtoont ook het verschil tussen de enkelingen. De volkse wereldbeschouwing

“aanvaardt de massa, omdat die geen organisch geheel vormt, niet als zodanig, maar heeft in die massa slechts oog voor de betekenis van de enkeling, en oefent daardoor een organiserende invloed uit, in tegenstelling tot het marxisme, dat ontbindend werkt. Zij gelooft, dat het noodzakelijk is, om de mensheid weer tot idealisme op te voeden, omdat ze het idealisme als een van de meest onmisbare voorwaarden voor het menselijk bestaan beschouwt”.

Hitler is dan ook tegen de klassenstrijd. De indeling in standen en hun onderlinge tegenstrijdigheid is niet identiek aan de splitsing in klassen, zegt Hitler, maar een natuurlijk gevolg van de situatie van onze economie. De volksgemeenschap bestaat immers in de eensgezindheid van het volk in alle vraagstukken.

“*Religieuze*” *zelfopoffering en fanatiek idealisme*. Hitler begrijpt dat hij kan en moet rekenen op de absolutistische verzuchtingen van de massa van de mensen naar eenheid, harmonie. Hij weet dat hij op de opofferingsgezindheid van de mensen, op hun idealisme, op hun “religieuze” ijver, beroep mag doen, ja *moet* doen. Het is natuurlijk pseudo-religie. Hitler spreekt op positieve wijze over

“het bijna religieuze geloof, verbonden met een offervaardigheid in dezelfde trant”.

Het is tegelijk religieus fanatisme, dat fanatiek *wil* zijn. Hitler predikt en legitimeert fanatisme en onverdraagzaamheid:

“De toekomst van een beweging wordt bepaald door het fanatisme en zelfs de onverdraagzaamheid, waarmee haar aanhangers haar, als de enig juiste, vertegenwoordigen en verdedigen tegenover alle andere formaties van overeenkomstige aard”.

Men moet, zegt hij, verlangen naar de haat van de tegenstanders en geen schrik hebben voor de vijandschap.

Hitlers absolutisme is *compromisloos*, hij wil van geen onderhandelingen weten, het is alles of niets, hij relativeert nooit. Hij hecht enorm belang aan het

hartstochtelijke woord, dat kan meesleuren. Hij weet dat hij – fanatiek – altijd de aandacht van het volk op één enkele tegenstander moet richten, op één enkele vijand. Een revelerende passage:

“De kunst van alle waarlijk grote volksleiders bestaat toch altijd vooral ook daarin, dat zij de aandacht van een volk niet verdelen, maar integendeel altijd op een enkele tegenstander concentreren. Hoe eendrachtiger hier de dragende strijdbereidheid van een volk is, des te groter zal de magnetische aantrekkingskracht van zijn beweging zijn en des te geweldiger de kracht van de stoot. Een waarlijk groot en geniaal leider zal dan ook steeds erop uit zijn, om zelfs tegenstanders, die weinig of niets met elkaar gemeen hebben, als strijders in één front voor te stellen, omdat het bewustzijn, dat er verschillende vijanden zijn, bij zwakke en wankelmoedige karakters maar al te gemakkelijk leidt tot een begin van twijfel aan de rechtvaardigheid van de eigen zaak”.

Want dan wordt de ‘objectiviteit’ wakker, zegt Hitler. De mens is echter instinct, passie, *leven*. Het leven *is* een gloeiende hartstocht die alles vermag te overwinnen.

“Vooral de grote massa van het volk wordt altijd alleen meegesleept door de macht van de redevoering. Maar alle grote bewegingen zijn volksbewegingen, zijn vulkanische uitbarstingen van menselijke hartstochten en gevoelens, ... Een beweging met grote doelstellingen moet daarom angstvallig zorg dragen, dat ze het contact met de grote massa niet verliest” “De harde werkelijkheid alleen moet de weg naar het doel bepalen. Wanneer men onaangename wegen niet wenst te bewandelen, dan zal men op deze wereld maar al te dikwijls van het doel moeten afzien; of dit nu de bedoeling was, of niet”.

Opoffering, inzet, inspanning! Hij weet dat de mensen hiertoe meer dan bereid zijn. Hij weet dat hij op de mensen beroep mag doen. Immers, op die manier voelen ze zich waardevol, identiek als ze zich één weten met de grootse taak. In een tussenzinnetje zegt hij dan ook:

“(men sterft niet voor iets waaraan men zelf niet gelooft)”.

Hitler wil daarom niet een of andere politieke partij vestigen, hij fundeert een ‘levensbeschouwing’, die in tegenstelling tot een politieke partij op *onvoorwaardelijkheid* uit is:

“De A1-Duitse beweging kon alleen dan op succes rekenen, indien zij van de eerste dag af begreep, dat het hier niet mocht gaan om een nieuwe partij, maar vooral om een geheel nieuwe wereldbeschouwing daar alleen zulk een geheel nieuwe levensbasis de innerlijke kracht zou kunnen ontwikkelen, om deze titanenstrijd ten einde te strijden. Hier zijn echter de allerbeste en allermoedigste kerels maar net goed genoeg, om als voormannen dienst te doen”.

“Indien de strijd voor een wereldbeschouwing niet wordt gevoerd door helden die tot iedere opoffering bereid zijn, dan zullen er ook na korte tijd geen strijders meer te vinden zijn, die hun leven voor de idee willen wagen”.

Hitler is ook een idealist in de betekenis van iemand die het “geestelijke”, de “ideeën” (tegelijk het hogere, het verhevene) de eerste plaats toekent, en tegelijk in de zin van iemand die onbaatzuchtig, onegoïstisch optreedt. Hitler wordt niet moe op het belang van “het geestelijke”, van idealen, te wijzen. En hij ziet – vanuit zijn perspectief zeer terecht – dat iets positiefs de basis van de strijd moet zijn.

“In de praktijk echter lijden bijna alle pogingen, om door geweld zonder geestelijke wapenen, een leer en haar organisatie uit te roeien, schipbreuk”. “Iedere wereldbeschouwing, of ze nu van meer religieuze, dan wel van meer politieke aard is – dikwijls is de grens hier zeer moeilijk te trekken – streeft niet zozeer naar de vernietiging van de ideeënwereld harer tegenstanders als wel naar de overwinning van haar eigen ideologie. Dat betekent dus, dat haar strijd altijd meer aanval dan verdediging zal zijn”. “De strijd tegen een geestelijke macht met de middelen van het geweld houdt echter pas op, verdediging te zijn, op het ogenblik, dat het zwaard zelf de drager en verkondiger van een nieuwe leer wordt”.

Men moet dus, zo zegt Hitler, het marxisme bestrijden met behulp van een nieuwe overtuiging. Indien niet, dan is de mislukking verzekerd.

“Naarmate men echter meer bereid wordt, om de zuiver persoonlijke belangen opzij te schuiven, wordt ook de kans op de vorming van meer omvattende gemeenschappen groter. Deze offervaardigheid, dus de bereidheid om de eigen arbeid, en zo nodig het eigen leven te offeren voor het geheel der anderen, is bij de Ariër het sterkst ontwikkeld ... De levenswil is bij hem tot de hoogste, edelste ontwikkeling gekomen, doordat hij uit vrije wil het leven van de gemeenschap boven zijn eigen individuele bestaan stelt, en dit zo nodig zelfs ten offer brengt”.

Men moet de mensen – de Duitsers en de Ariërs, wel te verstaan – opvoeden tot grootheid zodat ze hun absolute superioriteit beseffen:

“De menselijke cultuur en beschaving zijn in ons werelddeel onafscheidelijk verbonden met de aanwezigheid van de Ariër. Indien hij uitstierf, of ten onder ging, zou deze wereld weer in een donker cultuurloos tijdperk verzinken”.

Slothbeschouwing

Mein Kampf geeft uiting aan Hitlers absolutisme en verzuchting om de *menselijke beperktheid* te overstijgen. Als *absolutisme* en *totalitarisme* (of *totalitair absolutisme*) ergens op slaan dan zeker op het nazisme. Of op *zijn* nazisme – dat zich dan kenmerkt door racisme, en door de nood aan *Lebensraum* (richting Oosten) en

door imperialistisch streven naar de wereldheerschappij. Maar als men van *hitlerisme* zou spreken – zou men al te zeer voorbijgaan aan de uiterst belangrijkste elementen die het nazisme met andere vormen van totalitarisme deelt. De belangrijke categorie van het nazisme is het Ras, dat de wet van de Natuur volgt (Volk of Ras vragen wel tegelijk om de organisatie van een Staat, in het Italiaanse fascisme is de Staat de grondcategorie). Het individu vereenzelvt zich met het Ras (of Volk), wordt geacht met dit Ene, het machtige, superieure Volk, samen te smelten. Over het Volk zelf denkt de nazi in termen van hiërarchie, van rangorde, van waarde. De mensen zijn ongelijk – maar dat sluit harmonie niet uit. De leider is het medium – waarmee men zich vereenzelvt – hij is het sluitstuk van de “harmonie”. De idee van het Volk of van het Ras veronderstelt andere volkeren en/of rassen, zonder hen is het besef van superioriteit, van macht – in de strijd – onbestaande. Het is alles bedoeld als een soort zelfvergoddelijking, ver-on(t)-sterfelijking (om de term van Aristoteles te gebruiken), een zichzelf tot in het absolute opzwepen. Het is tegelijk een vorm van extreme zelfbetrokkenheid die de gedaante van nationale trots, nationaal eergevoel aanneemt. Het is wereldlijke religie. We beseffen dat het algemene onbehagen bij de Duitse arbeiders en vooral bij de burgerij, dat de algemene onmacht, onrust, onvrede met de nationale en internationale situatie, en vooral met de mondiale economische crisis, het nazisme een enorme vleugelslag gegeven hebben. Het is zelfs duidelijk dat als er niet de Eerste Wereldoorlog was geweest en vooral als de economische crisis niet had toegeslagen, het nazisme de macht niet had kunnen grijpen, en dat Hitler waarschijnlijk een onbeduidend heertje zou gebleven zijn. Maar we beseffen tegelijk dat een of andere vorm van totalitarisme toch “in de lucht hing” – was er toch reeds het Italiaanse fascisme en het Russische bolsjewisme.

De opkomst van fascisme en nazisme (maar ook van het bolsjewisme en stalinisme) horen, zo hebben we begrepen, thuis in het algemene klimaat van verzuchting naar totale of absolute oplossingen. Ze zijn “religieus” in die zin dat ze steunen op filosofische inzichten over de Geschiedenis of de Natuur (in het marxisme, de overwinning van de schaarste, de opheffing van de vervreemding in een klasseloze maatschappij, in het nazisme de eeuwige wet van het ras als *struggle for life* (van de groepen). Het is crypto-religie, of misschien beter een vorm van absolutisme. Laat mij hier herinneren aan wat Hobsbawm en Furet ons gezegd hebben. Het verdwijnen van de werkzaamheid van de religie (het christendom) luidde geenszins het verval in van de hang naar absoluteheid, naar iets totaals, naar vergoddelijking. Men concentreerde zich veeleer op ‘wereldse’ dingen. Een vervormd Nietzscheanisme, de levensfilosofieën, kortom een belangrijk stuk denken van het tijdsgewricht, maar het wetenschappelijke socialisme niet minder, wilden grootse dingen tot stand brengen. Het filosofische klimaat waarin fascisme en nazisme optraden was totalitair, absolutistisch. Het droomde ervan de menselijke eindigheid te overwinnen. Men zette zich af tegen

de Verlichting, het irrationele *leven* werd opgehemeld, en, zou Furet zeggen, God werd door de Geschiedenis vervangen en, zo kan men toevoegen, door de wet van de Natuur.

Wijzen we op wat, in dromen van totale harmonie, het fascisme, het nazisme, maar ook het communisme (en in die periode zelfs de sociaaldemocratie) afwezen: de democratie en het parlementarisme. In politieke termen verwoord is dat absolutisme. Het leidt tot verzet tegen het denken in (klassen)tegenstellingen en groepsbelangen, tegen de democratie als een politiek systeem dat toelaat conflicten te beheersen zonder gebruik te maken van geweld. Het is misschien vooral dit laatste dat we uit deze confrontatie met Hitler en nazisme en fascisme kunnen leren. In plaats van te dromen van het Ene Volk doen we er beter aan een democratie te omarmen die de conflicten die er hoe dan ook zijn erkent en gewelddoos probeert te reguleren. Dat is voor ons het belang van de duiding van het totalitarisme. Misschien zijn “de grote verhalen” voor het ogenblik in diskrediet – en zeker wel het absolutisme van Volk of Ras en de daar bijbehorende ophemeling van de strijd om de strijd, van het geweld, van de roem en eer als overwinnaar die men is – maar vermits democratie iets is dat men levend moet houden, zit steeds een of andere “terugval” op de loer – misschien niet eens noodzakelijk in de richting van een of andere vorm van fascisme. In een zekere zin is de democratie steeds bedreigd. En misschien zijn we in het volstrekte tegendeel van het totalitarisme verzeild geraakt, denk aan het neoliberalisme dat sedert de jaren tachtig van de vorige eeuw welig is gaan tieren, in een individualisme dat niets meer van samenhang, solidariteit, wil weten.

Bijlage 1. Claude Lefort over totalitarisme

Voor Claude Lefort is het totalitarisme “le fait majeur de notre temps” (bedoeld is natuurlijk de vorige eeuw) – uitspraak waarmee Hobsbawm en Furet het eens zouden kunnen zijn. Lefort ziet het totalitarisme als de vernietiging van de democratie en als zodanig alleen denkbaar als een reactie op de democratie op het ogenblik dat zij in een crisis geraakt. Zoals de democratie beklemtoont het totalitarisme de cruciale categorie van het volk. In de lijn van de democratie ook ontkent het totalitarisme dat de samenleving een transcendent fundament kent – zoals in de absolutistische monarchieën, waarbij de vorst wel in een zekere zin alle macht in handen heeft, maar op zijn beurt onder de goddelijke wet staat. We moeten begrijpen dat het volk in een democratie niet staat voor een eenheid – het proletariaat, het ras – maar “opgedeeld” is in fragmenten die elk voor zich een zekere zelfstandigheid hebben. De politieke macht is de instantie die deze geledingen samen moet houden. Men begrijpt dat democratie zo gezien in een zekere zin steeds in crisis is, vermits ze de erkenning inhoudt van

belangentegenstellingen (om maar iets te zeggen) die weliswaar in toom gehouden maar niet uitgeroeid moeten (kunnen) worden – dat laatste is precies wat de totalitaire reactie op het “crisiskarakter” van de democratie beoogt.

Claude Lefort²⁸ viseert vooral het bolsjewisme maar wat hij er totalitair aan noemt is tot op zekere hoogte ook op fascisme en nazisme van toepassing. Hij legt aan de basis van het totalitarisme het beeld van het Ene Volk, dat tegelijk de Ene Macht is – in het nazisme is dit het Ras – in volstrekte zuiverheid of volstrekt uitgezuiverd. Het is het verlangen naar een harmonieuze samenleving en de ontkenning van interne verdeling of verdeeldheid. Cruciaal is hierbij de Ene Macht van het Ene Volk. De macht is totaal of totalitair, anders dan in de democratie waarin, zoals Lefort zegt, de plaats van de macht symbolisch leeg is, niet reëel ingevuld is (in de democratie is er voortdurende aflossing van de macht). Lefort zegt²⁹:

“wat haar [= de bolsjewistische partij] van andere partijen onderscheidt en haar succes verklaart, is haar vermogen zich te identificeren met de Revolutie [in het nazisme is dat “de wet van de natuur”, het ras] als onomkeerbare beweging, als macht die tot een definitieve breuk met het verleden in staat is en die op radicale wijze een nieuwe wereld kan stichten; is haar vermogen om het opeisen van een maatschappelijke omwenteling te combineren met een absoluut weten omtrent de geschiedenis en de maatschappij [in het nazisme, de theorie van het sociaal-darwinisme]; is tot slot haar vermogen om zichzelf op begrip te brengen en te verschijnen als de behoedster van de socialistische legitimiteit en waarheid [in het nazisme het belang van natie en ras]”.

De partij, zegt Lefort, belichaamt de pool van het weten en het handelen, zij presenteert zich als de Ene partij, niet als een partij onder andere partijen, maar als de partij die de roeping heeft om te handelen op grond van één wil en niets te laten bestaan buiten haar blikveld, dat wil zeggen om te versmelten met de staat en de maatschappij. De politieke macht zit overal. Tegelijkertijd versmelt aan de top van de partij en de staat de macht met de positie van degene of degenen die het gezag bezitten – in het nazisme de *Führer*. Uit dezelfde noodzaak versmelt de staat met de maatschappij, de politieke macht met het staatsapparaat en de leiders met zowel de een als de ander. “Het totalitarisme veronderstelt het denkbeeld van een maatschappij die zichzelf genoeg is en, omdat de maatschappij haar betekenis vindt in de macht, dat van een macht die zichzelf genoeg is”. De samenhang of integriteit van het maatschappelijke lichaam hangt enkel en alleen af van het handelen en weten van de leider.

Lefort wijst er op dat het *onverdeelde* Ene Volk of de Ene Macht door een Grote Ander zowel voorgesteld als uitgedrukt wordt, door de *Egocraat* (term die Lefort bij Solzjenitsyn haalt). Maar er is ook de kwaadwillige Ander. Maar ook dat de “bepaling van de vijand wezenlijk is voor de identiteit van het volk”. De vijanden,

dat zijn in het nazisme de Joden, of in het stalinisme, de saboteurs. De definiëring van de vijand is constitutief voor de identiteit van het volk omdat eenheid zich het duidelijkst zichtbaar is ten overstaan van een gemeenschappelijke vijand.

Het principe van een interne deling van de maatschappij wordt geloofend.

“Alle tekenen van deze deling, die geenszins verdwenen is, worden toegeschreven aan maatschappelijke klassen (koelakken, burgerij [in het nazisme onder andere de “marxisten”, evenwel op sleeptouw genomen door de Joden]) of aan elementen die ervan worden beschuldigd voor rekening van het buitenlands imperialisme te werken [in het nazisme de Joden]. De nieuwe maatschappij wordt geacht het ontstaan van klassen of groepen met tegengestelde belangen onmogelijk te maken. De sociale sfeer wordt geïncorporeerd in de politieke sfeer: het bestaan van een extra-politieke autonomie, waarbij economische, juridische, culturele, wetenschappelijke en esthetische domeinen met een grotendeels autonoom normenstelsel naast elkaar floreren, wordt ontkend. Het productiebedrijf, het bestuur, de school, het ziekenhuis of het juridisch instituut verliezen elke zelfstandigheid, worden onderworpen aan de doeleinden van de grote socialistische [of nazistische] organisatie]. Kortom, de notie van een maatschappelijke heterogeniteit, de notie van een veelheid van levenswijzen, gedragingen, overtuigingen en meningen, wordt verworpen in de mate waarin zij radicaal in tegenspraak is met het beeld van een maatschappij die met zichzelf samenvalt. En daar waar het meest geheime, meest spontane en meest ongrijpbare element van de samenleving aan de oppervlakte komt – in de gewoonten, de smaak en de ideeën – daar wordt de beheersing, de normalisatie en de uniformering het verst doorgevoerd”.

We begrijpen hoe Lefort zijn uiteenzetting over het Ene Volk met religieuze beelden had kunnen stofferen – zoals we die bijvoorbeeld bij Furet aantreffen, die hierin misschien door Lefort beïnvloed is – en dat hij van absolutisme had kunnen spreken.

Dat Lefort die het totalitarisme in zijn algemeenheid bespreekt bepaalde aspecten van het nazisme min of meer onbesproken laat is begrijpelijk. Ik denk onder andere aan de ophemeling van macht en geweld – die hoewel ze ook als middelen aangewend worden in feite tot de kern van volk of ras horen.

Bijlage 2. Achterhuis over het utopische

Een bevestiging van het bovenstaande treffen we bij Hans Achterhuis³⁰ aan als hij het utopische denken bespreekt dat klaarblijkelijk *totalitair* is, of omgekeerd gezegd, als blijkt dat het totalitarisme een utopisch samenlevingsideaal beoogt. Bekijken we de voornaamste kenmerken van het begrip van het utopische ideaal.

Het poneert vooreerst de volstrekte maakbaarheid en totale beheersbaarheid van

de samenleving. De banden met het verleden worden verbroken en elk compromis of elk voortbouwen op bestaande structuren wordt afgewezen. Men beoogt de totale reconstructie van een bestaande samenleving. “Hervormingen van slechts een onderdeel van de bestaande maatschappij zijn uit den boze”. Achterhuis spreekt van een panoptische controle, waarin iedereen tegelijkertijd controleur en gecontroleerde is. Men wil een nieuw begin, het is de radicale breuk met het verleden.

Het utopische ideaal betreft de samenleving als dusdanig, het gaat niet om persoonlijk gerichte idealen, wensen of verlangens – wat niet betekent dat het niet een belofte van geluk inhoudt, misschien moeten we zeggen via de identificatie met het geheel. Het individu wordt ondergeschikt aan de totaliteit, het is een radertje in het grote systeem, een nummer. Er is enkel het gemeenschappelijk belang, wat de ontkenning van individuele rechten impliceert. Achterhuis spreekt van de “vreemde logica achter deze extreme gelijkschakeling van het individu in een maatschappij die koste wat kost een gelukkige eenheid wil zijn”. Dit totalitaire utopische ideaal is dus holistisch, het gaat om de totaliteit van het maatschappelijk experiment. “Juist omdat alles met alles samenhangt, omdat deelverbeteringen en partiële hervormingen het gevaar lopen in de bestaande, slechte maatschappelijke structuren vast te lopen, ja deze zelfs te versterken, gaat de utopie van een totale verandering van een gemeenschap uit”.

Achterhuis laat de immanente logica van deze utopie zien. Hij toont aan dat de nadruk op gemeenschappelijkheid een vijandbeeld creëert, dat het grote doel de middelen gaat heiligen en dat het geweld steeds toeneemt. “Elke utopie is een heimelijke machtsdroom”. “In elke utopie zit de wil tot macht, zelfs tot absolute macht, verstopt”. Achterhuis wijst verder op het verlangen naar zuiverheid en de noodzaak van zuivering, wat de uitsluiting van de ‘anderen’ impliceert “om de zuiverheid van de eigen utopische werkelijkheid voortdurend te garanderen”.

Het resultaat moet op het volgende neerkomen: “Het absolute geluk blijkt paradoxalerwijze met de absolute uitdoving van verlangens en behoeften te maken te hebben. De logica van de zuiverheid die de noodzakelijke zuivering met zich meebrengt, geldt ook voor het brengen van het geluk: ‘de oprechte, algebraïsche liefde tot de mensheid is noodzakelijk onmenselijk, en het noodzakelijke kenmerk van de oprechtheid is haar wreedheid’”. “Het absolute gelijk legitimeerde het absolute geweld. Wat in de alledaagse werkelijkheid als een absurditeit wordt bestreden, was vanuit de utopische waarheid vanzelfsprekend en acceptabel”.

Noten :

- 1 Cfr. Kalma P. die hierin op Claude Leforts inzichten voortbouwt, Kalma P., *De illusie van de 'democratische staat'* Deventer, 1982.
- 2 Hobsbawm E., *Een eeuw van uitersten. De twintigste eeuw 1914-1991*, Het Spectrum, 1995 (oorspronkelijk: *Age of Extremes. The short twentieth century 1914-1991*, 1995), p. 645.
- 3 Maar ook de markteconomie, vervolgt Hobsbawm (p. 647), is een theologisch geloof, een economie "waarin de middelenallocatie volledig via een totaal onbegrensde markt plaatsvond, in een situatie van ongebreidelde concurrentie, een toestand die niet alleen maximale hoeveelheden goederen en diensten zou produceren, maar ook een maximaal welzijn en de enige maatschappijvorm die de naam 'vrijheid' verdiende".
- 4 Thurlow R., *Fascism*, Cambridge, 1999, p. 5.
- 5 Bijvoorbeeld Payne S., *Fascism, Comparison and Definition*, Wisconsin, 1980, p. 11. "The goal was to envelop the participant in a mystique and community of ritual that appealed to the religious as well as the merely political".
- 6 Vgl. Kershaw I., *Hitler 1889-1936: hoogmoed*, Utrecht, 1999, p. 19 (oorspronkelijk: *Kershaw, Hitler 1889-1936. Hubris*, 1998). Voor feitelijke gegevens zal ik in grote mate steunen op dit prachtige boek. Kershaw heeft wel geen aandacht voor wat ik absolutisme en totalitarisme noem, hoewel zijn boek geenszins mijn interpretatie tegensprekt. Ik heb geen gebruik gemaakt van het tweede deel van Kershaws Hitlerbiografie: I. Kershaw, *Hitler 1936-1945: vergelding*, Utrecht, 2000 (oorspronkelijk: *Kershaw, Hitler 1936-45: Nemesis*, 2000).
- 7 Kershaw, o.c., p. 18. De volgende citaten van Kershaw, p. 19, p. 20, p. 17, p. 20-21.
- 8 Shirer W.L., *Opkomst en ondergang van het Derde Rijk. De geschiedenis van het nationaalsocialistische Duitsland*, 2 delen, Amsterdam/Antwerpen, zonder datum, p. 91. Shirer noemt Hitlers *Weltanschauung* "grotesk".
- 9 Kershaw, o.c., p. 569.
- 10 Furet F., *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Laffont/Calmann-Lévy, Parijs, 1995, p. 62.
- 11 Robert O. Paxton, *De anatomie van het fascisme*, Amsterdam, 2004 (O. Paxton, *The Anatomy of Fascism*, 2004), p. 38.
- 12 Furet, o.c. p. 34. De volgende citaten van Furet, p. 37, p. 39, p. 43.
- 13 Onze bronnen hier zijn: A. Minerbi, *De geschiedenis van het nazisme*, 2011, p. 187-188, naast I. Kershaw, *Hitler 1889-1936: hoogmoed*.
- 14 Kershaw, o.c., p. 124. De volgende citaten van Kershaw, p. 136, p. 238.
- 15 Hobsbawm, o.c., p. 152.
- 16 Kershaw, o.c., p. 238.
- 17 Paxton, o.c., p. 42.
- 18 Kershaw, o.c. p. 121.
- 19 H. Achterhuis, *De erfenis van de utopie*, Amsterdam, 1998, p. 23.
- 20 Furet, o.c., p. 46, 47.
- 21 Furet, o.c., p. 17.

- 22 Arendt H., *Totalitarisme, gevolgd door Het verval van de nationale staat en het einde van de rechten van de mens*, Amsterdam, 2005 (*The Origins of Totalitarianism*, New York, 1951), p. 97.
- 23 Furet, o.c., p. 44-45.
- 24 De hier volgende paragraaf gaat deels terug op de uiteenzetting van *Mein Kampf* in mijn *Van Hobbes tot Hitler*. Ik maak gebruik van de vertaling van *Mijn Kamp* door Steven Barends, 1e druk bij uitg. Ridderhof, Ridderkerk, heden, uitg. Europaboek, 1982.
- 25 Kershaw, o.c., p. 323.
- 26 Kershaw, o.c., p. 324.
- 27 Ik zal ras en volk door elkaar gebruiken, maar daarbij steeds ras bedoelen.
- 28 Lefort C., *L'Invention démocratique. Les limites de la domination totalitaire*, en hierin "La logique du totalitarisme", uit 1980 (C. Lefort, *Het democratisch tekort*, Meppel, Amsterdam, 1992, "De logica van het totalitarisme", p. 59 e.v.).
- 29 C. Lefort, *Het democratisch tekort*, p. 62. p. 65, p. 67, p. 64-65.
- 30 H. Achterhuis, *De erfenis van de utopie*, Amsterdam, 1998. Verwijzingen naar p. 14-15, p. 65, p. 69, p. 55, p. 59, p. 15, p. 77, p. 79, p. 81, p. 90, p. 92.